

ГЕНИЯТ КАТО НАРОД (БОТЕВ И НЕГОВИЯТ НАЧИН НА МИСЛЕНЕ). ПРОДЪЛЖЕНИЕ

ЕНЧО МУТАФОВ

5.

Самопознанието на един народ в неговите първенци е присъщо на всяка епоха, но навярно най-релефно то става през Възраждането. Не знам дали всеки народ е имал Възраждане. Понятието е европейски термин и отличава цяла система от исторически и духовни ценности. Правени са стотици опити това европеистко понятие да се пренесе върху далечни на Европа реални. Дори да са виртуозно приложени, в тези опити винаги има насилие над истини и обстоятелства. Еднакво обичат да ги правят и европейски, и руски, и американски учени. Прочетете само популярната книга на такъв голям учен като Н. И. Конрад „Запад и Изток“ и ще разберете какво искам да кажа. Но дотолкова, доколкото имам поглед върху историческите процеси, Възраждане навярно е имало навсякъде, и то в принципа си е възстановяване на отминала (древна) висока ценност в битието на етноса или на група от народи. В Европа Ренесансът възражда антични ценности. По-скоро класическия идеал, породен при древните гърци, и личностното, индивидуалистичното начало като принципи на новата европейска цивилизация.

Опитът да се прехвърли същият принцип върху Българското възраждане, дори с уговорката, че се възражда не личност, а народ, е недоразумение. Този опит споделя участва на всички подобни, за много още жизнени области и исторически епохи, които се мерят с европоцентристка матрица.

Че в нашето Възраждане има европеизация и че много от явленията му са „всмукани“ от нея, е във от съмнение. Но трябва да се знае кои явления отличават и кое от тях. Според моето схващане европеизацията е отлика на възрожденската ни повърхнина. Дълбочините, смисъла на Възраждането тя не засяга. В повърхнината говорят подражанията, преносите на едни ценности. Млади момчета са тръгнали по Европата, усвоили са богати нейни ценности и прилежно са посветили живота си на тяхното прилагане в българските условия.

В дълбочината на Възраждането ни говорят, а по-точно е да се каже заговорват, скритите, невидимите, древните пластове на българското съзнание и познание. Те са резервирани или открито противопоставени на европеистките. Българското възраждане глъбинно се характеризира с избухване на древната ни култура в първенците на нацията и с тихото „разстилане“, „просветване“ на много равнища.

Тази древна култура е производна на светогледа на прапрадедите ни. А защо производна? Тя е самият този светоглед, неговото лице. Светогледът крепи цялата ни държавност, връзката между официалното и неофициалното ѝ ниво, между власт, дворец и народ. Културата, създанията на светогледните начала, е показът им в делника и празника.

Този космос от светоглед-култура и от сцеление на народ и държава бива изместен от християнския. Изместен значи прогонен от двореца и официалността в низината, сред народа. Там му предстои да изживява своя недоизживян смисъл и ценности. Прогонен и дори преследван като верска, а не е изключено и като битова практика, това е явление, дълбоко трагично. На светоглед-културата ѝ предстоят само някои от реализациите. Отнета е главната: реализацията на официално равнище, сиреч спойката между двете равнища. На официално равнище се практикува друг смисъл.

Знайно е, че тази практика е била съпроводена с невероятни сътресения. Изправят се брат срещу брата и град срещу град. Недоволствата и преследванията са траяли до идването на османското бедствие. Има предположения, че богомилството не е подражателна и с нещо творческа българска ерес, а ехо, Възраждане, поддържане на древнобългарския космос.

Християнският светоглед не можеше да намери почва у нас. Минаваме до ден-дневен за нерелигиозни хора, а ние сме само нехристиянски хора — иронично християнски, несериозно християнски. Това не е отношение към християнството. То е отношение към своя верски свят, оказал се поради неизживения му цикъл невероятно жилив. Дотолкова жилив, че устоя на може би най-асимилиращото явление на този свят, каквото е християнството.

Питал съм се защо се различаваме по този въпрос от другите славянски народи. Някои от тях, ако не всички, се оказаха най-християни от християните: и при католиците, и при православните. Един от възможните отговори на този стряскащ въпрос (не знам да е задаван) е в наличието на държавотворчески мит в нашия древен космос. Той навярно споява така фантастично древната българска мисъл. Той навярно е изворът на „лъчи“, които просветват на всички равнища на българския светоглед-култура: от церемониала в Плиска до празника в селата, от царственото копие до копралята, от северо-южната посока на храмовете до архитектурните прабългарски истини, за които не мога да се произнеса, но прочетох изключително интересни мисли.

„Медното гумно на прабългарите“ и „Златният стожер на прабългарите“ ни смаяха с откритията си. Те дойдоха почти успоредно със споровете около „Веда словена“ — този сглоб от невероятен царствен епос и митове. На Иван Венедиков през този век и на „Веда словена“ през миналия гледам като на споменаваното неведнъж избухване на българския космос в новото ни познание. В „Медното гумно“ и „Златният стожер“ и във „Веда словена“ той избухва в интелекта, в проучването и издирването. Дори „Веда словена“ да се окаже фалшификация, нещата не се променят. В издирваческата мисъл, в интелекта говори древен импулс. Има го — може само следата му да не е вярна. Но към тези размисли бих добавил още нещо: че по същество Иван Венедиков се намеси най-категорично именно в спора за „Веда словена“.

В интелекта този космос е избухвал много пъти. „Веда словена“ и „Медното гумно“ са неговата екстравагантност. Но какво по-екстравагантно и нечувано като умопостижение има от проучванията, догадките и откритията на Раковски? Ще ви отведа далеч, ако опитам да отговоря, затова ще остана само с въпроса. За тази студия насоката на въпроса ми е достатъчна.

Със същото основание искам да ви пренасоча към „История славянобългарска“. Народно пробуждане, повик за историческа свая, творението на монаха е пробуждане на онова, което е скрепявало древната ни мисъл и сцеление и което така трагично е прогонено на официално ниво: държавотворческият импулс.

Не за първи път ще обърна внимание на догадката на една изследователка, че комитетите на Васил Левски, тези първообщности на едно ново съзнание, тази държава в държавата, са и ехо на богомилските общини.

Ботев е най-особената ни порода национални първенци. У него древната ни мисъл избухва както в интелекта, така и в художествения гений. Деля ги изкуствено, знаейки, че са едно. Ако ги деля, то е заради удобството на проучването. Дотук ви занимавах повече с художествения гений, с невъзможността да го разберем лично, или по-точно еднолично.

Сега искам да видя този невероятен човек, този дар божий на нацията ни откъм импулсите на интелекта — на анализа, на идеите като идеи, а не като образи.

Казано простичко, ще го погледнем откъм статиите му. Тук ни предстоят същите, ако не и повече изненади от „несъобразностите“ и свърхреализма на поезията му. Тук ни предстои да срещнем догадки, които са толкова потайни открития, които са толкова дълбоки анализи, които са от толкова неочакван ъгъл.

Но от какво ще се изненадаме? Не ги ли знаем? Не сме ли чели статиите му?

Не сме ги чели.

Отговарям съвсем прямо, дори нагло. Някой може да се докачи, че вмениявам на културния ни свят безразличие, разминаване или нещо подобно с прозата на Ботев. Но си позволявам такъв отговор, защото нямам отговор на друг страшен въпрос:

КАК СТАНА ТАКА, ЧЕ ЦЯЛАТА НИ ИСТОРИЧЕСКА НАУКА — БЕЗ ЗНАЧЕНИЕ, ДАЛИ ТЯ СЕ ОЛИЦЕТВОРЯВА ОТ ЗЛАТАРСКИ ИЛИ МУТАФЧИЕВ, ИЛИ ОТ ДНЕСНИЯ ТАКА НАШУМЯЛ ИЗСЛЕДОВАТЕЛ НА ВЪЗРАЖДАНЕТО, НА ЛЕВСКИ И ПРОЧИЕ ГОЛЕМИ ХОРА (НИКОЛАЙ ГЕНЧЕВ, СИГУРНО РАЗБРАХТЕ КОГО ИМАМ ПРЕДВИД); ЧЕ ВСИЧКОТО НИ НАРОДОЗНАНИЕ НЕ СА ВЗЕЛИ ОТНОШЕНИЕ КЪМ ГЕНИАЛНИТЕ БОТЕВИ ПРОЗРЕНИЯ ЗА НАЦИОНАЛНАТА НИ УЧАСТ?

Поставих въпроса си подчертан, което не е практика в тази студия, за да наблегна върху нещо, от което не спирам да се учудвам вече много години. Ботев просто люлее цялата ни историческа мисъл и тя не се усеща. Той поставя кошмарни въпроси пред всеки, който се интересува що за племе сме и откъде идват ужасните ни драми, и никой не усеща това.

Ако българската ни мисъл за себе си (било за история, било за национална участ, било за етнически черти) не подозира, че е така олюляна от Ботевите прозрения, това не означава, че олюляването го няма.

Поне аз така мисля и затова сега се държа в известен смисъл предизвикателно. Иначе безразличието към Ботевата мисъл в прозата, тъпото мълчание по най-важните ни национално трагични въпроси, поставени от него, най-често ме забавлява. Гледам отстрани и се забавлявам.

Към какво е обърната мисълта на Ботев? С какво се занимава неговият интелект? С какви исторически, народоведски, политически и нравствени въпроси е изпълнено съзнанието му?

С много въпроси.

Но колкото и каквито да са, те изхождат или са устремени към един въпрос. Този въпрос е и магнитът, и магията на Ботевата мисъл: сцеплението в народа. Естествено е да го тревожи разцеплението и на него да посвещава най-безпощадните си анализи и откровения. Естествено е всички усилия за сцепление и обединение на народа ни да го възторгват — включително когато говори за ролята на екзархията и духовенството, към които не храни добро чувство. (За екзархията например твърди следното: „Черковният въпрос, около когото сме се въртели в продължението на цели 20 години, е за нас и за българския народ вече анахронизъм, а екзархията е такова учреждение, което има смисъл само за оние епархии, които не са смъкнали от шиите си ненавистното фанариотско иго и които се раздират от убийствените пропаганди на гърцизмът

и сърбизмът. Екзархията, повтаряме ние, е потребна само затова, за да прибере разпръснатите части на народът и да ги свърже в едно цяло; а сичкото друго — не е за нейната уста лъжица.“

Почти същите думи Ботев казва и за духовенството — „да приберат разпръснатите части на народът в едно цяло“. Искам обаче да добавя тук, където говоря за положителните отсенки в отношението на Ботев към духовенството, една негова препоръка. От нея просветват доста неща, за които разсъждавам в цялото проучване „... като хора, които познават доколко са свети догматите на фанариотските св. безумци — които догмати и тие сами днес не изпълняват — тие, наместо да запрещават различните народни обичаи, като сборовете, черковищата, кукерите и др., които са останали като единствено утешение на народът, тие би могли да унищожат постите, които са убили енергията и физиологическите сили на по-голямата част от народът и които са довели тоя народ, като-речи, до степената на тревоядните.“

Към тези две свръхтеми на националната ни битност — разцепление и възможно сцеление — водят всички размисли на Ботев. Аз ще ги разгледам поотделно и ще покажа как от различната им специфика се извлича обща тема: разсъжденията му върху трагичния държавно-верски девети век, за аристокрацията и народа, за християнството и православната култура на Византия, за Европа и нашите интелектуалци, за различните видове зарази сред народа ни в неговото историческо битие (византийска, османска, европейска), за народа ни като роб, за смяната на едно робство с друго, за образованието и просвещението, а вече видяхме — за духовенството и екзархията.

Разцеплението е трагедията на нашия народ.

Опитите за лечение на разцепление със средства вън от народа ни са конфузни или наивни: освобождение от друга страна, дуализъм с турското правителство в рамките на империята, където да се самоусвършенстваме, подражанието на Византия в двореца и клира и по-късно — на Европа сред интелегенти и просветители. Теории, взети назаем, които не водят към добро.

Възможността за сцеление според Христо Ботев и според малкото ни национални водачи се намира в самия народ, в собствените му сили и светогледни начала, в културата и в специфичната му мисъл за света, в онова, което го отличава като народ, а не в онова, което го оприличава на други народи. Естествено е при умове като Ботев сондата на мисълта да се пуска в дълбочината: назад в историята, където едно държавно и народностно състояние (сцеление) е прекъснато; дълбоко в настоящето, където драмите от прекъсването се разгарят.

Излечима ли е нашата болест? — пита поетът в може би най-великото си прозаическо съчинение, публикувано в брой 11 на вестник „Знаме“ и познато под това условно заглавие (поставено е по-късно в събраните съчинения). На този въпрос, който би следвало да определя всяко интелектуално съзнание, Ботевият отговор е изненадващо прост: „Излечима е и за да докажем това — да захванем открай.“

А какво е това „открай“? Пак ясно и просто казано и пак така, както у никои друг българин: „Историческият ход на работите, които го хвърлят в съседство и в борба с разлагающий се тогава стари мир, го доведе до такова положение, щото с приемането на християнството той беше принуден да се зарази и с болестта на гнилата и развратната в онова време Византия.“

И след няколко изречения — изводът на Ботев, който е добре всеки българин да знае и да помни: „Във времето на Симеона, т. е. във времето на златния български век, България беше достигнала не само до върхът на своята слава и могъщество, но и до апогеят на своята смъртоносна болест.“

Тази болест от развратната и гнила Византия означава две трагични неща

за българската държава: отделянето на народа от властта и аристокрацията (от двореца с една дума) и християнизирание (византизиране) на аристокрацията, станала известна със своята разточителност и развратност.

С тези въпроси на националното ни битие историографията не се занимава. Тя ги предоставя на етнографията, народознанието или публицистиката, а за себе си поема историческите събития, официалния живот — сиреч историята като привилегия на ограничен кръг, макар и значителни, хора и дела.

За това разцепване свидетелства една любопитна книга, появила се наскоро по книжарниците — „Животът на българите през 12—14 век“. В нея авторът отграничава двата типа българска връзка между народа и властта: в езическата държава тя е била силна, с подчертано участие на народа в управлението, в християнската държава тези връзки се изгубват, народът остава безгласна буква.

Отделянето на народ от държава и византизирането на аристокрацията се свежда до една драма: държавата, поставена на нездрава основа. Народ и аристокрация (дворец) съществуват не само различно, което е нормално във всяка страна и във всяка епоха. Те мислят различно, чувстват различно, космосът им се различава коренно. Каква по-голяма трагедия от тази за една държава? Тя се е случила на доста държави и етноси — повлияни от по-мощни религии, особено от универсалните, или просто завладени от носителите на тези религии. Не е подминала и българите. На тях, на нашите деди, се е отразила особено болезнено, защото се прекъсва в целостта му един жизнен космос, изтръгва го от официалността му и с това го изкривява, а може би и демобилизира. В последното не съм сигурен — затова казвам може би.

Още в първата си статия в брой първи и втори на „Дума на българските емигранти“ Ботев зачеква тази страшна тема. Тя не се развива с годините у него — той сякаш се е родил с нея.

„Метнете поглед върх историята на Българското царство от Бориса дору до подпадането му под турците и ще видите, че всичкото историко-политическо преминало на наша народ е било току-речи чисто византийско, и в него са живели само царе, боляри и духовни, а той сам всякога е бил отделен с дълбока обществена нравственост от разврата на правителството си, който разврат заедно с християнството се вмъква в по-горнята част на народа. Наистина, неведнъж народът е явявал твърдата воля на характера си с въстания против царете си, против духовенството си, както във времето на Богомила и Самуила; но всичкото това е ставало само тогава, кога властта или се едно насилието е допирало до къщата му, в която той сякога е бил нравствено свободен, до семейството му, до понятията му за честта — с една дума, до негова дълбок социален живот.“

Нищо по-естествено и по-трагично няма от това затваряне. То създава нереален социален живот, какъвто е всеки социален живот без връзка с официалността. То създава и нереален, деформиран верски живот — пак поради скъсване на същата връзка. И социалният, и верският (духовният) живот са отглас, ехо, „единосьщие“ на низината и двореца, защото началата им съдържат основни митологеми на държавотворчеството. След девети век това „единосьщие“ отпада.

„Народът се затвори със своите язически богове в семейния си живот, ходоше подир царете си да се бие с византийците и с другите околни народи само из омраза към чужденците и из любов към техните богатства, и твърде малко се грижеше за това, що произхождаше в неговите по-горни пластове. Политически живееха само дворът, аристокрацията и духовенството, на които сватбарските борби (!!) с Византия приготвиха смъртта на България.“

Този пасаж, на който никога не съм спирал да се удивлявам, е изписан четири години по-късно — през 1875 г., в шедьовъра „Излечима ли е болестта на нашия народ“. Не съм спирал да му се удивлявам и да го цитирам, а до „сватбарските борби“ да поставям чуденка с питанка. Защото тези сватбарски борби са същото, каквото са мрачните мечти. Те са исторически парадокс, стигащ до абсурд. Те са свръхреалистичен термин.

С риск да досадя, пак ще ви върна към „Народът вчера, днес и утре“, за да проследим затварянето според Ботев при турчина. „Но и при тия страдания, при това страшно насилие, в кое и камъкът би се стопил, българинът се затвори от турчина в къщи с челядта си, и както и днес, пял е и слушал е вместо византийска литература, своята елегическа юнашка песен. . .“

Развращаването на аристокрацията настъпва след приемането на чуждата норма и предоставянето на собствената норма на низината. Срещу тази аристокрация са отправени особено яростните стрели на публициста Ботев. Нейните черти той вижда как се повтарят от средновековието във Възраждането. След „непоринатата византийска воня“ той заговорва за „гангренното дишане на турците“. Средствата на турските дервиши, за да галванизират още на някое време тоя гнил леш, са: „да отцепят една част от народа — презряното чорбаджийство и низкото духовенство — и из нея да вдигат някаква си монголска аристокрация, някакви си наполеоновски експлоататори и шпиони, кои твърде лесно ще гудят нови клапи на народа и след смъртта на Турция, още пет века да спрат вървежа народен.“

Пак фаталната тема — отцепването — пак създаването на нереална — монголска този път! — аристокрация, чиито плодове народът ще обира още пет века.

. . . та мойта младост, мале, зелена,
съхне и вехне люто язвена.

Отдавна тя съхне и вехне. Именно като младост, като национален характер във формиране — посечена някъде в утрото ѝ. Посечена и трагедизирана — с последици до ден-днешен.

Люто язвена, младостта на този народ, на тази култура се затваря в своята елегическа юнашка песен и в своите езически богове. Люто заразена, другият образ на българската култура, на българската мисъл започва да се мятат сред чуждите образци — от православната „идиотическа култура на Византия“ до „европейското гюбре“.

Тежки фрази и характеристики, които Христо Ботев сипе по адрес на всеки чужд образец, който ни е спохождал толкова често в уязвеното ни битие. И особено тежки към византизма, този „непонятен за народа език“, към това духовенство, „кое продаде и съсипа народа и днес носи на шия ключовете на неговите окови“; към тази „калицмавка, под която беше скриен от влиянието на сяка една нова човеческа идея“.

И най-парадоксално, кошмарно парадоксално е, че облекчението от тази зараза е станало чрез робството. На Ботев принадлежи една от най-безплощадните догадки за нашата историческа участ: „Прекаран през всевъзможни митарства на робството като през горнило, (народът) се беше прочистил от византийската болест.“

(Каква тема за националната ни съдба! Всяко освобождаване от стара болест (робство или друга) е заразяване с нова болест или робство. Но засега нека само да я маркираме. Впускането в нея ще ни отдалечи от Ботевата мисъл, която само е подчертала тази идея и повече с нея не се е занимавала.)

Какъв може да бъде един народ с люто язвената младост? Уморен! Така смята Ботев. Във времето на Асеновци — време на прогонване на византий-

ската воня в политически, а в известен смисъл, и за кратко начално-ентузиастично време, и в културен план — „умореният народ не можеше вече да възкреси в себе си първата енергия и не желаше да поддържа своите паразити“.

Всяка идея на Ботев се нарежда наистина като в Менделеева таблица — и да я няма, и да не я е изричал, мястото ѝ е „осигурено“. Чуйте какво казва за този същия народ — с прекършено сцепление с държавата: „който е забравил вече своето прошедше, който ненавижда своето настояще и който полага сичките свои надежди на едно твърде недалечно бъдеще“.

Народ без памет за силата си, без сигурност за настоящето и само с очакване на бъдеще!

Каква по-голяма трагедия!

Забележете: не казвам без памет за себе си, а за силата си. Памет за себе си, за мисловния си космос, за мястото си под звездите и слънцето народът ни не е губил никога. Тази памет го е запазила жизнен, и с това всъщност се занимавам в тези редове. Жизнеността, космосът му проговаря в големите хора на нацията и регулира нейните колебаещи се ценности, връща ни към първоначалната, от които поредното влияние ни е отцепило. Но този космос е изгубил силата си. Тя се поддържа, да повтора, само чрез държавно битие, чрез сцеплението в битие между народ и дворец.

Веднъж притеснен в една зона, този космос има да води героични „битки“. Предстои му постоянно да се съпротивлява, за да се упазят, на чуждия образец. Облекчен от непоринатата византийска воня, идва ред на ятагана, после на илюзии за национално съживяване в чужда държавна система (османската) и чужда църковна система (гръцката), после на илюзии за освобождение от чужда и добронамерена сила (Русия, Сърбия и пр.).

После идва ред и на Европа, в контакт с която се формират черти на Възраждането. С какво Европа предизвиква дълбок смут у Ботев? Със същото, от което потръпва перото му при споменаване на думата Византия: заразата на едно чуждо цивилизационно поведение, което се стреми и просто е предназначено да асимилира, да поглъща всичко, с което се съприкосновява и което е различно от него. Как се държи народът спрямо „новата Византия“? Спрямо старата Византия той се затваря в язическите си богове и в юнашката си песен и собствения си морал. А спрямо новата? Не е поставен такъв въпрос в текстовете на Ботев. Но той прозира, наднича на много места, квадратчето в неговата Менделеева таблица е означено.

Всеки случай и за това отношение (ние — Европа, българите — някакъв заразяващ свят) той е изрекъл една от тежките си присъди:

„Както с приемането византийската култура ние се показахме маймуни и достигнахме да бъдем робове на азиатските варвари, така и със сляпото поддържане на Европа ние ще да достигнем да бъдем робове сами на себе си.“

Робове на самите себе си! . . . В съзнанието, изработило тази безпощадна мелодия за един народ, навярно няма по-страшна характеристика. Защото наистина няма по-осъдително явление от това да робуваш на себе си, след като „себе си“ е премазано и изкривено.

Премазано и изкривено, изгубило най-сочната си артерия за вековен живот, това себе си е добило робски черти. Те не са се формирали в робството, те според мене са подготвили двете робства. Показахме се маймуни и достигнахме да бъдем робове на азиатските варвари. . .

Народа ни Христо Ботев нарича роб на турците, роб на себе си, роб на метала, роб и на своето образование и просвещение. В същата редица стои една от големите му мисли — мисъл, каквато са изричали Раковски и Левски, никой друг. „Ако оставиме Турция да падне сама или да я съсипе други — то

нашата печалба ще бъде тая — да промениме едно робство на друго и да изгубиме и името си, и народността си от лицето на земната кора.“

Смяна на едно робство с друго (ако държим друг да ни свърши работата, да ни помогне, да ни „освободи“, както и стана) — робове сами на себе си — турското робство като горнило от византийската болест — самуиловска борба с новата Византия. . . Имаме ли в ръце тези скалпелни думи, тези стожерни, афористично безусловни модули на едно работно народоведско и историкографско съзнание, ще се изцерим. С тях, колкото и да боли от тях, ще изрежем заразите. Без тях ще се влачим по трънаците на историята, ще намножаваме болестите си и ще се заплитаем в собствените си кълчища.

Поне аз така разбирам Ботев.

(Пиша тази студия или по-точно завършвам я след много години работа върху нея, в един особен, стремително, стръвно преломен момент на историята ни. В такива моменти всичко става по-ясно от спокойните моменти, на повърхността без милост се покачват най-дълбоките и най-обезпокоителните ни български черти. Стократно се натъквах на тази тема и на тези наши черти, обсъждах ги в много свои статии. Те намериха място в двете ми книги „Оцеляването“ и „Пиянството на половин народ“. Най-често изхождах, естествено, от пренебрегвания от историците ни Ботев — от неудобния за гражданската ни мисъл, а може би и за цялата ни нация Ботев.)

А с какво го тревожи Европа? На този въпрос не съм отговорил, а той може да извика недоразумения. Всеки случай — не като система от ценности, градивно трупани от стойностни народи през две хилядолетия. От тази система може да вземем полезни неща и Възраждането, и свободната ни държава после го правеха. Ботев се безпокои от Европа като нова Византия, като ново робство на самите себе си, като нещо, което, възприето престижно и без критерий, може да ни донесе ново обезличаване. „И науката, и литературата, и поезията, и журналистиката, с една дума, сичката духовна деятелност на неговите водители би трябвало да земат характер на политическа пропаганда, т. е. да се съобразят с животът, със стремленията и с потребностите на народът и да не бъде вече науката за наука, изкуството за изкуство, а журналистиката за преживяване на старото, изгнилото и отдавна вече изхвърлено европейско гюбре. . .“

В началото на студията сравних Ботевата мисъл с „политията“. Терминът на Аристотел е най-подходящ за отлика на това съзнание. Стремещът и препоръката му всичко да се политизира не е повик за плакатизиране на мисълта. Политизацията значи полития на мисъл и поведение, нейна гражданска основа. А гражданската основа на мисълта е връзката на нейния цех с обществената потребност. Скрита или открита, тази връзка издига мисълта на възможните ѝ високи равнища и ражда възможните ѝ големи плодове.

Другото според Ботев е плодът на „гладичките умовце“, на „литературните синигери“ и на „политическите врабци“. В статията, където говори за „европейското гюбре“, Ботев добавя за гладичките умовце — те „внасят у нас ръждата на западните предразсъдъци и сметта на гнилата вече европейска цивилизация“.

В един фейлетон поетът се присмива на всички онези синигери и врабци, „които се скитат по европейските школи за това, за да загубят и последната своя врождена логика“.

Ето го всичкото, изплютото камъче, поантата — врождената логика!

Тя е, която не дава мира на революционера-интелектуалец и на интелектуалеца-революционер. Тя е, която движи художественото му перо и замайва читателя с находките. Тя е, която го изправя срещу разпространените представи за историята ни, за да ги обърне с краката нагоре и да намери в „златния

век“ трагичния извор на националното ни битие. Тя е, която го изправя срещу още много трафарети на българската научна и прочие мисъл, от които трафарети до ден-днешен не можем да се изцерим, повтаряме ги след учени професори, възхищаваме се на тяхната видима нелепост и безплодно търсим брод в неразборните си.

С врождената си логика ние имаме един шанс, смята българският провидец Христо Ботев: „да влезем в самуиловска борба (!?) с новата Византия, пък тогава да вземем от Европа щото ни е потребно“.

„Самуиловска борба“! Пак ви връщам към този парадокс, стигащ до абсурд. Какво ще спечелиш, ако борбата ти е самуиловска и от фронта ти върнат ослепената войска. Но това е, друг път няма.

„Врождената ни логика“ или „европейското гюбре“! . . . „Масовото съзнание, дори масовото културно съзнание няма представа за този път, то се увлича от престижното подражание, от престижния модел на Европа. Представа са имали само първенците, в които нацията се оглежда до дъно. В тях говори младостта ни, люто язвена, логиката с врождените си гласове.

Докато се намери почва, заедно с нея хора, заедно с тях поколения — да назоват тези врождени гласове, да намерят и осмислят собствения ни модел за света. Тогава борбата няма да е самуиловска, а нормален културен контакт на два вида мислене. Сега нямаме такъв контакт, липсват двата вида мислене: единият, нашият, само се люлее в неспирно махало — ту се отгласква, ту се приближава до европейската ценност, без сам да знае какво е той.

Съзнаем ли го, самуиловската борба ще се превърне в контакт.

Дали това не е имал предвид мечтателният поет, когато казал, че сме „народ от новата история, с твърде завидно бъдеще“?

Може би това.

6.

Говоря за древен космос, изконно българско мислене и врождена логика.

А кое е божеството на тази логика? Кой е богът на българите? Тангра? Едва ли. За Тангра знаем от историята, от документи, но не от българските верски практики след девети век. В днешно време няма и спомен за него.

Ако обаче за конкретните верски практики, преследвани от официалната власт, нямаме подробен спомен, то за културните ценности, за начина на мислене, свързани с практиките, народът ни пази дълбок спомен. Защо спомен? Те са неговите ценности и средището им е на най-естественото за тях място — фолклора, народната култура. Пази го в ритуали и словесни действия, които са го съпровождали всекидневно и най-вече на всеки празник. Празникът е празнувал връзката с небесата.

С тази култура, с този фолклор, с тези песни възрожденската ни култура има безкрайно много общо. Но връзката не е на подражателно равнище, където обикновено я търсят, включително у Ботев. Тя е на равнище, за което и за която връзка ни липсва апаратура и метод. Но те ще се намерят. Въпросът е да съзнаем този свят.

Та на въпроса, кой е неговият бог, на Ботев, ще отговоря пак със стих:

Не ти, що си в небесата,
а ти, що си в мене, боже —
мен в сърцето и в душата. . .

Сърцето и душата на един народ и на неговия поет е собствената, колективната му култура. Тази, която е било невъзможно да се контролира и гнети от средновековната християнизирана държава, а още по-малко от завоевателя. . . За неговия гений сърцето и душата е вместилище на бога. На тях той се моли, тях споменава най-често в поезията си, както е в молитвите.

Кръстьо Куюмджиев потърси морален бог в Ботевата поезия. „Литературният грип“ по негово време — актуализираната средновековна християнска молитва — му е чужда, твърди Иван Пауновски. Богът на Христо Ботев — морален, скрит в сърцето, негов личен — е като бога на народа ни. Той не е общо обявен, масов. Той е пропъден от небесата му и скрит в дълбините. Той сигурно е бил Тангра и цялото му войнство. Но след като дворецът е поискал да бъде изместен от Христос, апостолите и мъчениците му, официалният бог се изгубил. Сигурно тъй е станало. Не мога да твърдя с документална сигурност, никой не ми е предоставил такива свидетелства. Но най-вероятно е било тъй. Тангра и войнството му, сиреч старобългарските божества, са останали начин на мислене, древен космос, схващане за вселената и нейното обитване. А то е същото.

Този мисловен лад, който характеризира нацията ни, остава скрит. Липва му публичност и официалност. Функционира, но без държавност, силен е, но скрито силен. Той отличава нашите модели, но ние това не го знаем. Вниманието ни е отклонено.

Мисля, че тази е причинната културата ни да се занимава повече с влиянията си, отколкото със себе си, повече с другото, отколкото със своето. Такава е като култура, такава е като самосъзнание. Но ако в първото тя пази дълбочинните си рефлексии и чрез тях се раждат първенците, то във второто (самосъзнанието) тази култура е изгубила главния си шанс да бъде култура. Тя се търси все там, където не е.

Медиевистиката, може би най-отговорната зона на това самосъзнание, се занимава единствено със средновековната официалност. Тя познава, разказва и анализира сюжетите, поведението и текстовете на християнската държава и светоглед. За тях има достатъчно писмени и други свидетелства. С древния светоглед на българите медиевистиката няма нищо общо. Не бих казал, че причината е липса на достатъчно свидетелства. Няма наука, която да е лишена от свидетелства. Лишенията си ги създава самата тя, като не се интересува. Така и в нашия случай. Медиевистиката ни, дисциплините, които докосват средновековното съзнание (история, фолклористика, етнография и пр.), не е проявила интерес към драмата на това съзнание и към „отложените“ в дъното му моделни принципи.

След като сме безразлични към тези ценности, ние сме безразлични към самите себе си.

Това безразличие е най-надмогнато през Възраждането. Нямаме исторически период от девети век до днес, през който да сме били така близо до себе си.

Избухването на врождената ни логика тогава имаше няколко насоки.

Първата е отношението към историята: да се систематизира и опише миналото българско величие, да се събуди в днешния страдащ народ самочувствието на неин наследник (Паисий, Раковски); да се огледа в страшното ѝ трагично разцепление (Ботев); от историята да се направи бъдеще, като се пресъздаде държава в държавата (Левски); да се визира в царствения ѝ вид и в коренните ѝ начала едновременно (Раковски); да се открият, разкажат и систематизират (или фалшифицират) древните митове на племето ни (Веркович, Гологанов). Прибавете и първите резултати от пробуждането на историческа и фолклористична наука в академичен вид, на народознание и пътепис — това са все актове на голямото ни Възраждане.

7.

Ходът на проучването ни пак трябва да направи извивка — ще се върнем към поета Христо Ботев. А излизали ли сме от неговите селения? Мисля, че не. Прозата е част от поезията му. Упорито ми се ще в някакъв налудничав,

отделен от този текст да го докажа. Те са от един духовен порядък. Нямам предвид само това, че са от един човек и са от един порядък. Имам предвид това, че са — тук е налудничавото! — едно и също.

В прозата му нещата са понятийни, докато в поезията са. . .

Какви?

Хайде де. Образни? Да, но от какви образи?

Каква матрица следват?

Бързам с отговора, който още не е отговор, а само предпазване от други отговори. Образите на Ботев не следват никаква друга логика освен една: на врождената логика. С наблюденията дотук ще навлезем по-лесно в тези дебри. Защото ни предстои едно прелюбопитно занимание: да не бъдем стиховеди, занимавайки се със стихове.

Тоест да бъдем стиховеди, но не с готовите кальпи, които една високо-организирана стиховедска материя услужливо предлага навсякъде по света. С тази стиховедска материя няма да свършим грам работа. Казвам го не от самоувереност. Казвам го, като знам горчивия, а на моменти и комичен опит на нашите стиховедски, литературоведски и прочие ведски подстъпи към поезията на Ботев. Съоръжени с тази материя — на европоцентристкото културно съзнание, казано най-широко, и на европейските стихови и литературни модели, казано по-тясно — няма да стигнем доникъде. Вече е правен този опит, защо трябва да го утъпкваме още?

Ако искам да се отклоня, то не е от желание да не утъпквам, а поради дълбокото си убеждение, че не ми е мястото в тази пътека. Моето и на всеки, който иска да каже нещо по същество за Ботев, за неговото мислене, за нашето българско мислене, за нашите културни модели и прочие безумно скрити и трудни неща, е другаде, в друга пътека. Настоящото проучване се мъчи да я прокара. Ако не успее, поне ще проличи опитът. А и той е нещо при това безопасно.

Ботев прилично е познавал европейските поетични образци и отлично руските. Имал е значи достатъчно основания да се учи от тях — те са така заразителни! Отлично е познавал и народната песен. Имал е достатъчно основания да се учи и от нея. Но той не е направил нито едното, нито другото.

„Девствен от влиянията на каквато и да е школа, на каквото и да е майстор“, пише Вазов.

За Себастиан Бранд, великия германски поет от XV век, автора на „Кораба на глушите“, прочетох, че направил нещо велико: скъсал с латинския маниер на писане и облагородил простата немска реч, като показал пригодността ѝ към модерните европейски матрици и схеми. Ботев не е пожелал да направи това. По-важна задача е обхванала съществото му творческо и интелектуално — не да пригоди към една матрица (за германеца това навярно е по-естествено), а да създаде нова, като изхожда от „врождена логика“.

Ботев е кулминация на възрожденската поезия не като я увенчава, а като я разрушава. Същото можем да кажем и за цялата българска поезия като обект на отношение от Ботев: и на нея той е кулминация чрез разрушението ѝ. Възраждането вече е набрало положителна стихова инерция. То е нагодило своята лира по европейски и руски тертип (че и турски) и тъй си подръпва струните: като почнете от Попчев и свършите със Славейков и Каравелов, с Чинтулов и ранния Вазов.

Появата на Ботев осуetyава тази инерция. Той я обезсмисля.

Не че я възпира. Тя е достатъчно мощна и привлекателна, за да се спре нейният ход. А и защо трябва да се възпира, след като светът лудее по нея и навсякъде жъне плодове? И по българските земи ѝ предстои бурен живот. Предстои най-европейският период на нашата култура — до войните. Ала аз

нарочно употребих думата осуетява. Защото до ден-дневен българската лирика се осуетява от Ботевото усилие за нещо друго. Така както цялото ни народознание и себзнание е осуетено от подстъпите на безумния мечтател Раковски.

Ботевите поетически размери например са необхватни и неконтролируеми. Уважавам всички опити, включително на стиховед като Мирослав Янакиев, да се опишат те със стъпковите средства на една матрица — туй е дишането на един вид поезия. Но спокойно можех и да не ги чета, защото не ми вършат работа.

Ботевият ритъм се определя от ритъма на сърцето, така звучи популярната фраза на Боян Пенев. Макар че нищо не значи, тя поне ни отклонява от поредния опит за чужда мярка и теглилка. „Непрекъснато разтърсвана ритмова инерция“ (Никола Георгиев) е същата празна метафора като горната. Защо разтърсвана? Аз мисля, че нищо в нея не се разтърсва. Но отсъдена от европейските образци, тя, естествено, се тръска, та се кърши. Ако я измерите с японски образци, сигурно ще видите още по-страховито претръскване.

За да разберем строежа на Ботевата мисъл, нейната метрика, нейната принадлежност, трябва да се намери най-първичното, модулът, първозърното ѝ: къде пада ударението. После ще поставим по-трудния въпрос: къде падат звуковото и смисловото ударенис. И накрая най-трудния: дали падат еднакво.

Бързам с уговорката, с третия отговор: те падат винаги еднакво. Това у други поети го няма.

Не на критик, не на изследовател, не на професор, не на последовател на модерните структурни похвати, а на поет принадлежи най-смисленото, най-силното, най-точното, най-находчивото определение на Ботевата поетическа система: при Ботев ударението пада върху всяка дума! Това съждение, може би знаете, изрече Атанас Далчев.

Не надценявам мнението на поета-интелектуалец Далчев за Ботев. В мнението му има неща, които ме смущават. Изключително високо ценя и ползвам находката му за метрическата единица у Ботев, също и думите му за думичката „нейде“ в „Хаджи Димитър“. Но схващането за това, че Ботев завършва нашата фолклорна система, е чиста глупост. Ако е искал да каже, че поетът възстановява правата на българския космос, зарит в песента, е нещо друго. Но изглежда не това е искал да каже поетът със завидни критически находки във „Фрагменти“.

И така, у Ботев е ударена всяка дума. Не ударение през срички или две, не равен брой срички или нарушение на това равенство в някаква метрическа „контразадача“. А ударение върху всяка дума.

Това означава тоническа свръхпреситеност. Тя е и звукова, защото трудно може да отделите ударението от думата и да го прехвърлите върху следващата, която е в по-силна метрическа позиция. Това означава и смислова свръхпреситеност. Обстоятелството, че има ослепителни стълкновения вътре в стиха, че се редуват вик и мълчание (Н. Георгиев), с нищо не променя това твърдение. Думите, в които се спотайва „мълчанието“, са толкова взривни, колкото и онези, в които взривът е явен.

Всяка дума ударена означава отсъствие на силна и слаба дума. Това означава, че няма цезура нейде в стиха (или две — пак нейде), а цезури, колкото са думите. След всяка дума — цезура. Цезура до цезура, майно льо.

Ботевият стих е словотоничен.

Ритъмът му не е стъпков, а словен. Определя го не сричката, а думата.

Такъв стих носи отлики на афоризма. Не защото е афористично-смислов, а защото е афористичен по строеж.

Афоризмът претоварва думите и свързките и затова те са изненадващи и изопнати, с неочакван смисъл. Така е и у Ботев. Стихът му няма нито една

„олекотена“ крачка, за читателя няма секунда отдих. Пренебрегната е музикалната пауза, свойствена за класическите европейски размери и произтичаща от основното качество на тези размери удареност — неудареност.

В по-свободно изказване бих добавил, че най-характерният стих на Христо Ботев е изписан върху Омуртаговия надпис:

Човек и добре да живее, умира и друг се ражда.
Нека роденият по-късно, като гледа този надпис,
да си спомня за оногова, който го е направил.

За да уточня още нещата, склонен съм да свия големия ареал на афористиката до нейна много характерна част: българската поговорка. Ботевата поезия е наниз от български поговорки, които той е измислил. Те са превърнати в заклинания, защото са излезли от душата на народ, персонифициран в негов гений. Техният заклинателен и ясновидски характер им е придал стойността на скороговорки на нашето българско поведение, на българската ни съвест и нравственост. Те ни посрещат на всяка крачка в нашето житие-битие. От тях ние, българите, не можем да се опазим, не можем да ги избегнем. Те са ни корективи, и дамоклев меч. Достатъчни са две или три думи и следващите тутакси се нареждат до тях. Достатъчно е да чуеш или да изплува в съзнанието ти „Погледът мрачен“ и тутакси до двете думи да се наредят следващите „умът не види добро ли, зло ли насреща иде“. Достатъчно е да чуем „тежко, тежко!“ и тутакси да добавим — неволно, като спонтанен, несъзнаван словесен жест — „Вино дайте! Пиян дано аз забравя. . .“.

Така е всъщност с всичките стихове на Ботев, с цялата му поезия.

Ботевите стихове са заклинания от древния ни свят, излезли от анонимност и станали нравствено начало на българщината ни от Възраждането.

Да ви приведа ли някои от тях? Ако го сторя, то ще бъде не за да ги припомням, те се знаят от мало и голямо. Знае ги всеки българин, дори необразованият. Дори да не ги е чел или смътно да си спомня даскалицата от отделенията — имам чувство, че всеки българин ги носи в себе си.

Ти ли си, мале, тъй жално пела, ти ли си мене три годин клела; Тежко, брате, се живее между глупци неразбрани; Мечти мрачни, мисли бурни са разпнали душа младя; но кажи ми, що да тача в тоя мъртъв свят коварен?; Кажи ми, кажи, бедний народе, кой те в таз робска люлка люлее; смок е засмукал живот народен, смучат го наши и чужди гости; Добро ли сме, зло ли правила, потомството назе ще съди; Остави таз песен любовна, не вливай ми в сърце отрова, млад съм аз, но младост не помня, пък и да помня, не ровя; Не плачи, майко, не тъжи; пък. . . каквото сабя покаже; какви е деца раждала, раждала, ражда и сега българска майка юнашка; Стой, почакай, д'идем двама; Свестните у нас считат за луди, глупецът вредом секи почита; Бързай, странник, върви скоро; Ликуй, народе! старо и младо. . .; Патриот е, душа дава за наука, за свобода; Защо не съм и аз поет; Жив е той, жив е! Там на Балкана. . .; Денем му сянка пази орлица, и вълк му кротко раната ближе; Той, който падне в бой за свобода, той не умира; Не ти, що си в небесата, а ти, що си в мене, боже — мен в сърцето и в душата; Подкрепи и мен ръката, та кога въстане робът. . .; О, майко моя, родино мила, защо тъй милно плачеш; Гарванът грачи грозно, зловещо, псета и вълци вият в полята; и твой един син, Българийо, виси на него със страшна сила; Зимата пее своята зла песен. . .

В прозата поговорката се „разтегля“ до притча, която в съчетание с мълниеносната и взривна характеристика превръща текста (статия, фейлетон, есе) в лавина от идеи. Притчата у Ботев е същото явление, каквото е поговорката. Разбира се, не толкова като смисъл и жанр (въпреки че си е служил и с притчи

в прекия смисъл на думата), а като състояние на думите му в текста. При тази притчова постройка човек има чувството, че чете едно голямо сложно съставно изречение, пълно с подчинени. Те се разрастват лавинообразно от общ извор и губят погледа си към него — лавината ги повлича, изнемогваща от характеристики и вътрешни устреми. В една афористична постройка нещата са сбити докрай, преситени са от смисъл, от вътрешни стълкновения, от капризи и обрати, от пароксизъм, ако щете, а в крайна сметка — от свръхреализъм. Те се раждат от въображение, косто е на границата между действителност и свръхдействителност, между мечта и сурова реалност. („Визионерска фантазия“ нарече Боян Пенев въображението у Ботев.) „Спокойно“ се „разказва“ само в „На прощаване“, „Хайдутин“ и „Зададе се облак тъмен“, те са песените му творби. Останалите са крайно сгъстени, на някакъв вертикален музикален принцип.

Словотониката има и друго забележително отличие от разните видове европейско-руски метрики. Например римата. Римата у Ботев е най-напред непостоянна, несигурна, а с оглед на зализаната и изисканата европейска римическа конструкция е твърде неугледна. Липсват ѝ дори редовите фонетични мотиви на римата. Тя е смислово релефна и натрапчиво неблагозвучна. Чуйте я например в „Патриот“: парата — душата — парата — жената — парата — месата. Някои европеизирани естети биха упрекнали поета дори в школка вдървеност. Дойде ли до думата свобода, непременно я римува с народа!

В логиката на сричковия, стълковия ритъм има едно неотменно явление, нещо като негово украшение: анжамбманът. Разрушението на равенството стих—мисъл, преносът на мисълта в следващия стих на най-затрудненото място (май че нещо такова беше анжамбманът) се оказва ненужно на Ботев. А странно. Нали той е вулканичен темперамент и метежен дух? Нали викът се редувал с мълчание? Какво по-свойствено от това мисълта да се разпокъсва, да се мята като риба на сухо между двата стиха? Не, не се мята. Ако се среща веднъж-дваж, то е случайно. Както казах, мисълта му е по-скоро едно голямо сложно съставно изречение, раздробено на много подчинени, без да е търсен ефектът на преносите.

(От този ъгъл ми се ще да се намеся в спора за двата варианта на „Обесването на Васил Левски“. Тълкуването ми е част от разбирането за начина на мислене у Ботев. Първият вариант излиза в календара с лика на Левски. Засега от календара не е намерен екземпляр и първият вариант на стихотворението не се знае. Вторият вариант е този, който ползваме. Той е по изданието на Ботевите съчинения от Захари Стоянов от 1888 г. Ала между тях се явява една междинна редакция, онаследена „Дякон Васил Левский“ и поместена в „Нова България“ от август 1876 г. Откъде е взет този втори вариант, не е известно. Той съдържа неща, които увлякоха наши критици в една интерпретация. Освен че има последна строфа, която днес отсъства в ползвания до днес вариант, в тази „междинна“ редакция днешната последна строфа („зимата пее своята зла песен“) и предпоследната („гарванът грачи грозно, зловешо“) са с разменени места. Така се появява възможността за един анжамбман:

и твоят един син, Българийо,
виси на него. . . Със страшна сила
Зимата пее своята зла песен. . .

С други думи, стихът „виси на него със страшна сила“, с който така сме свикнали и е станал метафора-поговорка от типичен Ботевски разред, се развива в анжамбмана, който прехвърля смисъла в следващата строфа за зимата. Значи не твоят един син висе със страшна сила, а със страшна сила зимата пее

свойта зла песен. Може да се тръгне и по такава логика — още повече, като не се знае оригиналът на стихотворението. Но тогава ни остава по-широкото поле за тълкуванието, за обвързването на варианта със смисъл, който според критика е най-близък на поета. Лично на мен ми е близък първият вариант — включително и заради разбирането ми за пренебрежението към анжамбмана и всякакви други фонетично-стихови предимства на европейския поетичен стросж. Подобно драстично прехвърляне на смисъл от една в друга строфа, такъв свръханжамбман, старателно търсен, ми се струва чуждица за Ботев. Неговите стълкновения, неговите смислови и емоционални изблици имат друга стихова логика.

8.

Древният български космос е основанието на нашата култура. (Дали прадедите ни са ползвали своя писменост, за която има догадки, е въпрос, който в случая не ни занимава, защото не разполагаме със свидетелства на светогледа ни в писмен вид.) За древната ни култура имаме малко писмени документи, оставени на чужда азбука, и странични сведения, „текстове“, от устойчиви материали (основи на дворци, паметници на занаятите, на изкуствата и културата в широкия смисъл, останки от жилища и битова подредба, предмети на труда).

Сигурното доказателство за светогледа на българския народ остават неговите песни и предания: онова, което се препредава, което остава заложено в гена и което „ръката сама е написала“. Доказателствата за светогледа не са част от културата ни, а цялата култура. В нея е вписана дохристиянската (официалната и народната) ни култура в твърде деформиран вид. Но вписана.

Вече е на път да се разсее убеждението, което позитивистичната фолклористика натрапваше, че нашите песни датират от късно време. Иван Венедиков, преди него Раковски, а след Раковски една романтична плеяда възрожденци от рода на Веркович и даскала Гологанов не се съмняваха, че нашите песни съдържат митически пластове на българското съзнание от дълбока древност. Повтарям: дали „Веда Словена“ съдържа автентични свидетелства, или е фалшификат, е без значение. Автентичността доказва тези свидетелства, фалшификатът — догадките за тях.

Изключено е един жизнен космос да не предяви историческите си права. Българският ги предявява през Възраждането.

Но как? В писмени текстове, което е едно невероятно приключение на културата.

Вещо око може да покаже същата процедура в предметите на бита, архитектурата и по-широко — в цялата ни материална култура. Но силата на това приключение е в писмените текстове. Една в принципа си неписмена култура предявява правата си, основанията си, градивото си в писмени текстове. Тя, така да се каже, се олитературява. Но се олитературява, без да има претенции към литературата в точния смисъл на понятието. Във върховите си явления, особено през Възраждането, нашата литература е в недоумение и пренебрежение към онова, което е литература. В една своя работа говорих за „словесност“. С тази неточна, маркираща дума, употребена поради липса на наш термин, можем да означим всичко онова, което отличава българската книжовност като специфика, и да спрем да се учудваме защо са толкова „нестандартни“, „хибридни“ и не знам още какви върховете на нашата литературност като Раковски и Ботев, Йовков и Яворов, „Записки по българските въстания“ и „Бай Ганю“, „Чичовци“ и „Хоро“.

Та в какво се състои културното приключение, за което заговорих? В това, че безписменият ни древен космос се вписва в писмовността, в литературния свят. Този литературен свят е в силно разколебано отношение към ли-

тературата в европейския ѝ термин (словесна художественост на личната гледна точка и на частния човек в центъра на мирозданието). Той си има свои закони, които не знаем добре, само гадаем понякога за тях. Той си има свои термини, които не сме измислили. Има си и свои жанрове, и свои постройки.

Големият пример на това явление е Христо Ботев. Неговата доиндивидуална словесност е част от общ национален митопоетически тип (за който говори Михаил Неделчев). В него се събуждат стари цивилизационни спомени. В моите схващания, изложени подробно дотук, тази словесност не държи сметка за главното условие на литературата: единната гледна точка. В Ботевата поезия говорят много гледни точки. И техният свръхнапрегнат диалог, тяхната неразбория, техните искрометни конфликти са външен израз на едно устно състояние на светогледа ни. Лирическият глас е равноправен на природните стихии и се обръща императивно към тях. Така твърди Александър Къосев. Според него лирическият субект сякаш не разполага с предварителни твърди езикови правила, чрез които да изразява мислите и чувствата си. Много ефектно, а за бъдещи проучвания и съвсем ефективно, ми звучи разбирането на Къосев за възрожденската ни словесна култура и в частност за Ботев. Това разбиране може да се сведе до три думи: „словото не е отделено“. „Словото не е отделено, пише Къосев, от лирическият говорител като готов, вече подреден продукт, отчужден от неговото преживяване — по-скоро то е самото това преживяване.“ (Изобщо статията на Къосев „Речев жест и метафоричност в поезията на Ботев“ е извор на наблюдения и характеристики, които може да доведат бъдещите проучвания до нов стандарт за мисълта на Христо Ботев.)

Тържеството на словото като самостоятелно преживяване, а не като средство, не като функция на жанрови и други предварителни дадености, ми дава шанса да заявя и една друга „дързост“: че Ботев превръща сказовостта в лирическо качество!

Сказовостта е може би най-типичното ни словесно свойство. То е извор на много чудатости в нашето устно, а по-късно и в писмено словесно поведение. На върха на това поведение в наше време стои Йордан Радичков. Той даде литературна, а по-точно казано, псевдолитературна воля на този наш култ към сказовостта. (Подробно на явлението съм се спирал в книгата си за Радичков.)

Сказовостта — това мога да обобщя в края на проучването си — е може би темел на нашата мисловна вселена. Именно тази сказовост се преобразува в лиричност, каквато лиричност и каквото преобразуване литературата не познава.

Лиричността на големия ни поет се изплъзва от всички нормативи, които познаваме и в които повече от век достопочтени или дребни умове искат да втикат Ботьова. Нейната сказовост — тоест всичко, за което говорих пространно дотук — не позволява това втикване. Тя зове да потърсим собствения норматив.

Разберем ли Ботев, ще разберем себе си.